СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „История на Византия и балканските народи“

Антоанета Василева Петкова

Армейски съветници и дипломация. Франция и военните реформи в Османската империя през XVIII в.

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация, представена за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 2.2. История и археология
(Нова и най-нова обща история / Нова история на балканските народи: Франция и Югоизточна Европа през XVIII в.)

Научен ръководител: доц. дин Иван Първев

София
2015

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на 06 февруари 2014 г. от катедра „История на Византия и балканските народи“ към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Състои се от увод, три глави, заключение и библиография — общо 215 страници.

I. Обща характеристика на дисертационния труд:

Проблем на изследването:

Темата *Армейски съветници и дипломация. Франция и военните реформи в Османската империя през XVIII в.* обхваща различни политически, дипломатически и военно-технически въпроси, свързани с развитието на френската политика по отношение на Източния въпрос. Поставя се акцент върху военните реформи и военните съветници като елемент на френската дипломация в Османската империя през XVIII в. — аспект, който досега не е намерил подобаващо място в историческата научна литература, въпреки известния брой изследвания, посветени на първите съветници-французи — Александър дьо Боневал-Ахмед паша и Франсоа дьо Тот, или на някои от френските посланици в Константинопол през периода.

Хронологична рамка:

Изследването включва годните между 1730 г. и 1807 г. и обхваща управлението на следните султани: Махмуд I (1730—1754), Мустафа III (1757—1774), Абдул Хамид I (1774—1789) и Селим III (1789—1807). Именно в този период се наблюдава най-значимото участие на френски специалисти в модернизационните процеси на османската армия, като неговият апогей е през 1784—1788 г.

Изворова база:

Връзката между османските военни реформи и френската политика в Югоизточна Европа е изследвана на базата на архивни материали от различен характер. Наред с писмените извори — дипломатически документи, кореспонденция, военни доклади и пр., са използвани и графични изображения — карти, схеми и чертежи. Разнообразието от източници дава възможност да се проследят различните аспекти на поставения проблем. Институциите, в които се съхраняват използваните материали, се намират в България (Държавен архив и Ориенталски отдел на НБКМ), Франция (Национален архив [Archives Nationales], Дипломатически архив [Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, Courneuve], Военен архив [Sérvice historique de la Défence], Национална библиотека [Bibliothèque nationale de France] и др.) и Турция (Френски институт за анадолски изследвания [Institut français d'études anatoliennes, Istanbul], Институт за изследване на ислямската история, изкуство и култура [Research Center For Islamic History, Art and Culture], Османски държавни архиви [T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü]).

При избора на настоящата тема от голяма полза се оказа част от фонда (микрофилми) *Mémoires et documents* на френския дипломатически архив, събрана от Международния информационен център за балкански изследвания — СИБАЛ. Най-ценни за предложената дисертация са хранилищата в гр. Париж, и по-конкретно някои томове от сериите *Mémoires et documents, Correspondance consulaire* и др. на дипломатическия архив, както и колекциите *Reconnaissances, Documents statistiques, Dossiers de personnel* на военните сбирки. Изследването е обогатено от някои османски документи, например писмата и молбите на френските посланици към османските държавници.

Чрез настоящото изследване се включват в научен оборот схеми и карти на османските територии. Характерно за тях е, че са изработени през XVIII в. в резултат от направените подробни теренни проучвания в хода на военните реформи, или дори, че самите френски военни специалисти при султана стават техни автори. Картографските изображения са разпръснати между различни хранилища в Париж (отдел „Карти и планове“ на Националната библиотека на Франция и във Френския национален архив) и Истанбул (Ателие „Картография“ на Френския институт за анадолски изследвания).

Специално място имат и публикуваните извори. Френското външно министерство например предоставя за издаване своите инструкции към изпращаните в Константинопол посланици. От своя страна дипломатическите представители съставят в края на назначението си мемоари, с които се отчитат за свършената работа, и част от тях също получават издателски интерес. Съчетанието между двата типа документи позволява в много голяма степен да се проследят промените във френско-османските отношения, не само в продължение на общия изследван период 1730—1807 г., но също и в рамките само на едно дипломатическо представителство.

Освен дипломатическите документи, важно значение имат и публикуваните спомени, дневници и кореспонденция, а също и различни графични изображения от разнообразни по характер издания — атласи, пътеписи и научна литература от епохата.

Цели на изследването:

Предложената дисертация цели да постави акцент върху френските политически решения, които виждат във военния напредък на османците разменна монета на дипломацията. Стремежът Османската империя да бъде употребена като допълнителна подкрепа на френските действия в Европа се запазва почти през целия XVIII в., но се наблюдава и известна еволюция в практиката Версай да изпраща военни

специалисти за армията на султана. Дисертационният труд си поставя задача да проучи мястото на Османската империя във френската външна политика и по какъв начин се поражда необходимостта от взаимодействие с реформаторските усилия на управляващите в Константинопол. Сред целите на изследването е проследяването на конкретните дипломатически действия, предприети от французите по отношение на преобразованията в османската армия и по какъв начин реформите са употребени в полза на френските интереси. Накрая, но не по важност, се обръща внимание на промените в бойната ефективност на османците след намесата на френските експерти.

II. Структура на дисертационния труд:

Изложението на дисертационния труд следва хронологичния принцип, като всяка една от предложените три глави прави преглед на мястото на Османската империя във френската външна политика за съответния период. Целта на този подход е да се разберат основанията на Франция да използва военните съветници като инструмент на своята дипломация. След това е отделено място на дейността на посланиците на Версай в Константинопол и взаимодействието им с военните експерти, развитието на османската армия, представянето във военните конфликти и дипломатическите успехи на самите френски офицери при султана.

Глава 1. Първи опити за модернизация на османската армия

Когато през 1730 г. султан Махмуд I (1730—1754) се заема да приложи някои западноевропейски военни практики на османска почва чрез услугите на французина-беглец граф Александър дьо Боневал-Ахмед паша (1675—1747), правителството във Версай пропуска своя шанс да се възползва от влиянието на своя поданик в Константинопол. Вместо това през първата половина на XVIII в. на френския посланик в Константинопол — маркиз Луи Совьор дьо Вилньов (1675—1745) — му се налага често да противодейства на Боневал паша, станал заплаха за интересите на Луи XV (1715—1774).

Проследяването на политическите събития в Европа от началото на XVIII в. до Дипломатическата революция през 1756 г. показва по категоричен начин, че Османската империя и през това столетие остава обект на френската международна политика, като в редица случаи, каквито например са споровете на европейските дворове около наследяването на полския престол (1733) или Войната за австрийското наследство (1740—1748), от Версай разчитат султанът да се намеси с военна сила в Европа. Провалът на тези намерения в резултат от съветите на Ахмед паша пораждат

френския стремеж в последвалите десетилетия да не се допуска бегълци от Европа да стават военни съветници при султана, още повече ако става въпрос представители на други европейски дворове.

Що се отнася до резултатите от дейността на Боневал паша и реалните подобрения в османската армия, може да се каже, че успешно обучената от него артилерийска част на бомбардирите се представя отлично във войната срещу Русия и Хабсбургската монархия от 1736/7—1739 г. Успехът се дължи както на обучението и военната кариера на военния съветник преди идването му при султана, така и на временното туширане на консервативните кръгове в Османската империя, каквито са еничарите и улемата.

Глава 2. Реформени усилия и дипломация от времето на султан Мустафа III и султан Абдул Хамид I

Втора глава е посветена на периода между 1756—1789 г., който е наситен със значими политически събития на европейската сцена, голяма част от които силно повлияват и на развитието на Източния въпрос през XVIII в. — Дипломатическата революция (1756), договорът от Кючук Кайнарджа (1774), руската анексия на Крим (1783) и Френската революция (1789), съпътствани от две руско-османски войни. По това време вече целостта на Османската империя е силно застрашена, на което Франция търси възможни начини за противопоставине, и така тя започва реална и целенасочена политика да предоставя на султана военни съветници за реформирането на неговата армия. Прави впечатление, че инициативата идва от самите френски дипломати, но предложенията им първоначално са отхвърлени. Султанът решава да ги приеме след разгрома на османския флот в битката при Чешме (1770), но и тогава поставя условие — реформите да бъдат осъществени от барон Франсоа дьо Тот (1733—1793), който вече има добра репутация в Константинопол.

Личността на барона е съвършена илюстрация на взаимодействието между дипломация и военни реформи, тъй като той съчетава в себе си и двете задачи. Макар Франция залага много повече на способностите му да води преговори, отколкото на реално техническите му познания, Дьо Тот успява да постигне определени резултати и за практическото подобряване на някои от характеристиките на османската армия, както и за повишаване на отбранителните ѝ способности. Особеното значение на неговата мисия може да се открие в плановете за отбрана на османската столица и за отливане на нови оръдия за артилерията.

Сред дипломатическите успехи на барона е мисията му сред унгарското население в Османската империя, чиито анти-хабсбургски настроения трябвало да неутрализира, а също и дипломатическа мисия при кримския хан.

След отпътуването на Франсоа дьо Тот османците не остават дълго без инструктори французи за своята работа и така през 1784 г. започва най-мащабната военна мисия, изпратена някога от Версай в Ориента. Тя наброява над 300 военни специалисти, а неин ръководител е лично френският посланик при султана Граф Мари-Габриел-Флоран-Огюст дьо Шоазьол-Гуфие (1752—1817). Имената на най-изявените специалисти между 1784—1788 г. пък са Франсоа Кофер (1751?—1801), Лоран-Жан Франсоа Трюге (1752—1839), Андре Жозеф Лафит-Клаве (1740—1794), Жозеф Габриел Моние дьо Куртоа (1745—1848). Заедно със съветниците към Босфора потеглят и други технически специалисти, като дърводелци, калафатари, леяри и пр. с ръководители Жан-Жак-Себастиен льо Роа и Дюрест. Майстори и калфи са рекрутирани от големите френски пристанища в департаментите Брест и Тулон.

Всички усилия на военните експерти водят до разгледаните в дисертацията *дипломатически успехи на мисията*, а като за най-голям успех могат да бъдат счетени преговорите, предприети в Константинопол от Лоран-Жан Франсоа Трюге (1752—1839), за създаване на канал в Суецкия провлак, по който френски търговски кораби да достигат Червено море. Известно е, че той е открит през 1869 г., но още през 1798 г. Трюге, вече като френски министър на флота и колониите, какъвто е между 1795 г. и 1797 г., изпраща мисия в Египет под ръководството на Жак-Мари льо Пер (1763—1844) с цел да бъдат проучени възможностите за прокопаване на провлака.

Що се отнася до *значението на френските военни мисии в Ориента за промените в османската армия,* най-важни са приносите на френските специалисти за сухопътните строежи и укрепването на крепости, артилерията и флота. Същевременно, много голям напредък е постигнат и по въпроса за обучението на новите османски офицери. Французите изграждат и поддържат военни образователни институции: училището по геометрия на Боневал — *Hendesehâne,* създадено през 1734 г. и възобновено през 1775 г., както и новото училище по математика — *Mekteb-i Riyâziyye,* открито през 1773 г. и преместено в двореца Айналъ Кавак през 1783—1784 г., където е превърнато в държавно училище за морски инженери — *Mühendishane-i Bahr-i Humâyun*. Главните обучители-французи в инженерното училище през 1784—1788 г. са Лоран-Жан Франсоа Трюге и Андре Жозеф Лафит-Клаве (1740—1794). Спектърът на преподаваните от тях дейности е изключително широк — предмети свързани с

артилерията, металургията, военните укрепления, морската архитектура и пр. Същевременно те подготвят учебници и помагала за османските офицери. В допълнение, Льо Роа успява да обучи няколко ученици да проектират кораби.

Глава 3. Франция и реформите от времето на султан Селим III

По време на управлението на султан Селим III (1789—1807) Портата създава своите първи постоянни представителства в основните европейски столици (за разлика от пратеничествата по конкретни поводи от предишните десетилетия), а също сключва и първите съюзни договори с европейски сили, насочени срещу други европейски сили. Това означава, че Османската империя вече започва постепенно да се интегрира в системата на европейските международни отношения.

След няколкогодишно прекъсване поради екзекуцията на Луи XVI, през 1795 г. френско-османските дипломатически отношения са възстановени, и в Константинопол е изпратен новият (но пръв за републиката) френски посланик — генерал Жан-Батист Анибал Обер Дюбайе (1757—1797), който пристига в Константинопол през лятото на 1796 г.

Когато поема мисията с думите: „назначен съм в най-интересното посолство в Европа“, Дюбайе е запознат с всички важни срещи и преговори, които му предстоят при османците, тъй като потегля към Босфора направо от креслото на министър на войната. Пред френския дипломат е поставена задачата да засили съпротивителните сили на Портата срещу руските амбиции и по този начин, ставайки ръководител на нова френска военна мисия, той се превръща в една от най-значимите фигури за модернизацията по европейски образец в османската армия.

През януари 1797 г. в Константинопол пристига артилерията, която Френската република желае да подари на султана. Въпросната войска е подготвена в Тулон още през 1796 г., за да бъде изпратена оттам по море в Константинопол, но поради войната с Англия в Средиземно море се налага част от хората да изпратени по сухоземни маршрути, което забавя пристигането им в османската столица. Най-значимите френски специалисти, участвали в осъществяването на Новия ред на Селим III са Брюн (корабен инженер), Мониe (ръководител на инженерен батальон), Мазурие (капитан на същия батальон), Обер и Кюни (ръководители на артилерията), които оказват незаменима помощ за възстановяването на османската армия. Строежът на крепости по Черно море продължава, а ръководството отново минава във френски ръце — тези на Мониe и Мазурие. Скорошната смърт на Мазурие обаче оставя Мониe единствен

изпълнител на това задължение. Той е опитен участник в мисията на Шоазьол-Гуфие от 1784—1788 г. и е добре запознат със състоянието на крайбрежните крепости. Новото му назначение трае три години, през които той успява възстанови много крепости според чертежите на Лафит-Клаве и дори да построи пет нови, без да се броят изработените нови планове и издигането на други сгради с военно предназначение. Моние също така извършва проучване на морското дъно на 30 левги навътре от брега и изготвя проекти на крепости, укрепления, а също така въвежда в експлоатация и една мина.

Въпреки че като част от своите реформени мерки Селим III предвижда създаването на отделна хазна за финансиране на Низам-и джедид, изглежда финансовият въпрос притеснява османците и ги възпира да наемат твърде голям брой чуждестранни специалисти. Още повече, султанът инвестира изключително много средства в усъвършенстване на материалната база, като кораби, оръдия и съоръжения, и обръща много по-малко внимание на човешкия потенциал. Дори по-сериозна спънка остава познатото от предходните мисии противодействие от страна на консервативните османски кръгове. Съчетани с лошата дисциплина в османската армия, тези фактори водят до следната картина, видяна от французите през 1796 г.: „крепостите се саморазрушават, преди да бъдат построени; цял корпус бомбардири не умее да поставя снаряди в мортирите; повечето офицери от артилерийния корпус не тренират; оръдията в Топхането приличат на европейски, но са неизползваеми поради липса на коли и други машини от съществено значение за артилерията и пр.“

Французите не пропускат да отбележат, че макар състоянието на сухопътните османски войски да е окаяно, положението е още по-отчайващо с морските сили. Очакванията им са, че каквито и усилия да положат капудан-пашите и европейските специалисти, османският флот няма да заработи като истински флот, защото се строят кораби, но не се обучават моряци.

III. Изводи

Френските правителства възлагат големи надежди на провежданите реформи, за което свидетелстват както задълбочените проучвания, извършени преди началото на всяка от военните мисии след 1774 г., така и високата подготовка на изпратените експерти. Очакванията са, че обновената по европейски модел османска армия би допринесла за това да се запази равновесието в Европа, превръщайки Високата порта в своеобразна противотежест на Русия и Хабсбургската монархия на Балканите.

Френските военни съветници от своя страна биха осигурили достоверна информация за състоянието на укрепленията, въоръжението и обучението на армията, което да облекчи вземането на решенията на Версай, свързани с френската османска политика. По-късно, след Френската революция (1789), пред военните експерти се появяват и нови задачи, каквито са например затоплянето на отношенията с новата власт в Париж и противодействието на привържениците на Стария режим, потърсили убежище в Османската империя след революцията.

Най-добри резултати френските офицери постигат в изучаването на османските територии, дълбочината на черноморското дъно и при изпълнението на други военно-технически задачи. Постигнатото чрез тези измервания остава като трайно знание благодарение на създадените множество географски карти и научни съчинения, сред които атласи, наръчници по фортификации, учебници по математика и др. Всичко това допринася за развитието на френската наука, но има отношение и към османската — открити са училища по математика и школи за военноморски офицери, организирани по европейски модел, каквито са например Hendesehâne, Mekteb-i Riyâziyye, Mühendishane-i Bahr-i Humâyun. Тези институции въвеждат в османската армия модерните европейски методи на военно обучение, а в резултат от дейността на редица специалисти като граф Боневал, барон Дьо Тот, Лафит-Клаве, Трюге, Льо Роа и др. до 1787 г. има обучени достатъчно на брой османски специалисти, които да поемат част от преподаването във новите османски военни училища. Въпреки тези нововъведения, към които следва да се прибавят и най-новите методи за измерване на време и разстояние при пътуване в открито море, а също изработените съвременни оръдия и нови бойни кораби, до някакво по-сериозно повишаване на ефективността и боеспособността на османската армия така и не се стига. Единствената спечелена от османците война през разглеждания период остава тази срещу французите от 1798—1801 г., но това е по-скоро следствие от ефективната коалиция с Лондон и Петербург, които активно подпомагат военните усилия на Високата порта. Действително, османската армия подобрява до известна степен технологичното си равнище, отчасти и тактическото планиране, но проблемите с финансирането на армейската модернизация и най-вече противодействията от страна на еничарите, се оказват сериозна пречка пред по-трайните промени във военната сфера.

Непрекъснатото увеличаване на групата на противниците на нововъведенията, която вече има свои представители и сред управляващите в Константинопол, създава все по-големи трудности на френската дипломация. Огромните разходи на военните

мисии и бавните темпове на осъществяване на реформите принуждават Франция да изостави политиката за изпращане на военни съветници и да направи преоценка на интересите си в Югоизточна Европа. С напускането на голяма част от френските експерти започва да се наблюдава и отстъпление в постигнатите резултати.

През втората половина на XVIII в. пред Османската империя по категоричен начин стои на дневен ред въпросът за военните преобразования, тъй като традиционният османски начин на воюване вече носи само поражения за империята на султана. Още през 30-те години на XVIII в. става ясно, че сериозни и задълбочени промени в армията на Високата порта могат да се осъществят само с помощта на европейски специалисти. Дали поради някаква закономерност или поради случайност, но първите военни експерти, които подпомагат модернизацията на османската армия, са французи. Това обстоятелство поставя Франция в изгодната позиция да включи в своята османска политика и фактора „военни съветници“ — нещо, с което другите европейски сили с интереси на Балканите и в Леванта не могат да се похвалят. Затова и френското участие в османските военни реформи е тясно обвързано с политическите цели, които Версай преследва на Стария континент, а военните съветници се превръщат в много силен инструмент на дипломацията, често пъти влияещ на османските политически решения в един или друг момент .

В обобщен план може да се каже, че сред първите задачи на френските експерти след войната от 1768—1774 г. е да се намери ефективно противодействие на засиленото руско влияние в Черно море. От една страна, това трябва да се постигне чрез укрепване на османската черноморска отбрана: чрез възстановяване на крепости и оръдия за по-ефективна защита на дадени стратегически позиции, строеж на по-модерни кораби и пр. Същевременно се правят сериозни опити да бъде убедена османската страна да допусне в случай на крайна необходимост навлизането на френски бойни кораби през Проливите до пристанището Галац на делтата на р. Дунав.

Между другото много показателен е фактът, че най-значимата френска военна мисия е подготвена през 1783 г. — годината в която се извършва руската анексия на Крим. В същия момент са сменени и дипломатическите представители във Виена, Петербург и Константинопол, които получават еднозначни инструкции — да се следва традиционната линия по Източния въпрос и да се запази целостта на Османската империя. От всичко това става ясно, че до 1789 г. политическите интереси на Франция при изпращането на военни мисии в империята на султана са свързани с идеята да се противодейства на засиленото руско влияние в Централна и Югоизточна Европа.

Доколко във Версай са били готови и да воюват срещу Русия в името на това да бъде запазена териториалната цялост на Османската империя, това, разбира се, е друг въпрос.

Нещата стоят малко по-различно с военните мисии от времето на султан Селим III, когато Френската революция настройва срещу себе си по-голямата част от европейските дворове. В този момент Париж търси възможни съюзници и използва военните мисии, за да затопли отношенията си с османците, с което се надява да си осигури военната намеса на султана срещу антифренските коалиции от края на XVIII—началото на XIX в.

Каквито и да са били политическите цели на френските военни мисии, основното предимство, на което могат да разчитат архитектите на османската политика в Париж, е всъщност тяхното постоянно присъствие в Османската империя и то на важни, ключови позиции във военното и държавното управление. За разлика от другите европейски сили, които могат да разчитат единствено на своите дипломати в османската столица, френското правителство може да използва и военните експерти като средство за оказване на влияние върху управляващите османски кръгове. Често пъти, след като официалните френски мисии приключат, в Османската империя остават определен брой експерти, които да продължат започнатата дейност. Тези личности продължават да обучават османски офицери и да докладват на френското правителство за промените, които наблюдават в Ориента. Освен това често те препоръчват на османците нови специалисти — отново французи, като по този начин осигуряват френския монопол в тази област през целия XVIII в. Или ако трябва да се използва едно съвременно клише, така се постига „устойчивост на френското влияние“ в османската столица. Първите опити за европеизиране на османската армия, предприети от султан Махмуд I (1730—1754) с назначението на французина-беглец Александър дьо Боневал, убеждават френските дипломати, че военните съветници могат да придобият силно влияние върху Високата порта. Поради тази причина, след като в хода на руско-османската война от 1768—1774 г. се забелязва все по-силната необходимост от преобразования, темата за участие на френски експерти в османските реформи получава значимо място в дипломатическите отношения между двете страни.

Разбира се, може да се дискутира доколко френската османска политика, която през XVIII в. като цяло е била насочена към запазването на империята на султана, а не към нейното унищожение и подялба, е била полезна за постигането на големите цели на Франция в рамките на Стария континент. При всички случаи обаче без френския

ангажимент за модернизиране на османската армия, колкото и да може да се спори за ефективността на реформите и тяхната дълготрайност, съпротивителните сили на Високата порта през XVIII в. биха били много по-малки. Друг е въпросът доколко френските съвети за по-активна османска политическа намеса било в полските или в кримските дела, което понякога довежда до неуспешни въоръжени конфликти с Русия или Хабсбургската монархия, не ускоряват политическото обезсилване на Османската империя. Това обаче по никакъв начин не може да оспори констатацията, че само френската балканска и левантийска политика през XVIII в. разполага с един такъв великолепен инструмент за въздействие върху османците, каквито са „военните съветници“ при Високата порта.

IV. Принос на дисертационния труд:

Изследването поставя нов изследователски проблем като се стреми да отговори на въпроса за връзката между военните реформи и френско-османските дипломатически отношения през XVIII в.

Част от използваните архивни материали от разнообразен характер получават своя пръв научен анализ в предложения дисертационен труд.

Дисертацията съдържа оригинални разсъждения и интерпретации на архивните материали и се стреми да даде задълбочен поглед върху поставените проблеми.

Публикации по темата на дисертационния труд:

Баланс на силите или политика на противоречие. Франция, Русия и Османската империя (1787—1812 г.) В: *Сборник Кюстендилски четения* (под печат)

„Картографирането“ на френската балканска политика. Френските военни съветници в Османската империя и техните карти, 1784—1788, В: *Двувековният път на едно понятие „Балканският полуостров“* (1808—2008). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 37—49.

Кариерата на двама французи военни съветници в Османската империя през XVIII в. Граф Боневал и барон дьо Тот В: *Докторантски и постдокторантски четения 2012*. София: ИФ-94, 2014, с. 97–111.
http://lib.sudigital.org/record/19991/?ln=bg

Създаването на училището по геометрия Hendesehâne в Юскюдар, 1734 г., В: *Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време*. Велико Търново: Фабер, 2012, с. 399–408.